

Pandemi sürecinde otizm spektrum bozukluğu tanılı çocukların ailelerinin yaşadığı sorunlar ve baş etme düzeylerinin incelenmesi¹

Kübra Arslan², Kübra Nur Cihangir³, Burcu Kuzaytepe⁴, Ayşe Gündoğan⁵

DOI 10.5281/zenodo.7732480

Özet

Bu araştırmada pandemi sürecinde otizm spektrum bozukluğu tanılı çocukların ailelerinin yaşadığı sorunlar ve baş etme düzeylerinin incelenmesi amaçlanmıştır. Çalışmada nicel araştırma yöntemlerinden ilişkisel tarama modeli kullanılmıştır. Örneklemini iki özel eğitim ve rehabilitasyon merkezi ile sosyal platform eşliğinde çalışmaya katılmaya gönüllü olan 286 ebeveynin oluşturduğu çalışmada "Algılanan Stres Ölçeği (ASÖ)", "Başa Çıkma Stilleri Ölçeğinin (COPE Inventory)" Kişisel Bilgi Formu ve pandemi dönemine ilişkin süreç hakkında bilgi edinmek için soru formu kullanılmıştır. Verilerin analizinde sıklık ve yüzde kullanılmış ayrıca normallik varsayımına bakılarak gruplar arası farklılıkların olup olmadığını incelemek için bağımsız gruplar t test ve korelasyon analizi teknikleri uygulanmıştır. Covid-19 Pandemi sürecinde ebeveynlerin çoğu çocuklarına pandemi tedbirleri kapsamında getirilen kısıtlamaları anlatmakta ve bu süreçte çocuklarının ihtiyaçlarını karşılamakta zorluk yaşadıklarını belirtmişlerdir. Bu zorlukların yanı sıra ebeveynlerin sosyal, eğitim, psikoloji, ekonomi, sağlık alanında da güçlükler yaşadıkları belirlenmiştir. Araştırmada stres düzeyleri ve baş etme biçimlerinin anne ve babalarda farklılık göstermediği bulgulanmıştır. Ebeveynlerin eğitim durumu, aylık kazanç ve sorun odaklı baş etme düzeyi azaldıkça algıladıkları stres düzeyinin arttığı belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: covid-19 pandemi, otizm, ebeveyn, stres, baş etme

Investigation of problems and coping levels of families of children diagnosed with autism spectrum disorder during the pandemic process

Abstract

In this study, it was aimed to examine the problems and coping levels of the families of children with autism spectrum disorder during the pandemic process. Relational survey model, one of the quantitative research methods, was used in the study. In the study, the sample of which consisted of 286 parents who volunteered to participate in the study in company with two special education and rehabilitation centers and a social platform, to obtain information about the "Perceived Stress Scale (PSS)", the "Coping Styles Scale (COPE Inventory)" Personal Information Form and the process related to the pandemic period. questionnaire was used. Frequency and percentage were used in the analysis of the data, and independent groups t-test and correlation analysis techniques were applied to examine whether there were differences between groups by looking at the assumption of normality. During the Covid-19 Pandemic process, most of the parents told their children about the restrictions imposed within the scope of the pandemic measures and stated that they had difficulty in meeting their children's needs in this process. In addition to these difficulties, it has been determined that parents have difficulties in the fields of social, education, psychology, economy and health. In the study, it was found that stress levels and coping styles did not differ between mothers and fathers. It was determined that as the education level, monthly income and problem-focused coping level of the parents decreased, the level of perceived stress increased.

¹ Bu çalışma Tübitak 2209 kapsamında desteklenmiştir.

² Dr. Öğr. Üyesi, Kırıkkale Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi/Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Sosyal Hizmet Bölümü, Kırıkkale/Türkiye, kbraarslann@gmail.com, ORCID: 0000-0003-4916-8317

³ Sosyal Hizmet Uzmanı, Kırıkkale Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi/Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Sosyal Hizmet Bölümü, Kırıkkale/Türkiye, kbrnrchng19@gmail.com, ORCID: 0000-0003-0336-7986

⁴ Sosyal Hizmet Uzmanı, Kırıkkale Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi/Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Sosyal Hizmet Bölümü, Kırıkkale/Türkiye, burcu.kuzaytepe.06@gmail.com, ORCID: 0000-0002-9329-6079

⁵ Sosyal Hizmet Uzmanı, Kırıkkale Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi/Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Sosyal Hizmet Bölümü, Kırıkkale/Türkiye, aysegundogan250@gmail.com, ORCID: 0000-0001-5457-7196

Keywords: covid-19 pandemic, autism, parent, stress, coping

Giriş

Pandemi kavramı, “tüm” manasına gelen “pan” ile “insanlar” manasına gelen “demos” kelimelerinden meydana gelerek insanlığın tamamını etkisi içerisine alan bir süreç olarak kullanılmaktadır (Aysan vd., 2020). Günümüzde yakın zamanı ilgilendiren 2019 yılında ilk yayılışı Çin ile birlikte gerçekleşen Covid-19 salgını ortaya çıkmıştır (Ak, 2020). Birçok ülkede vakaların ortaya çıkması, yayılması ve salgının şiddetini arttırması sonucu 11 Mart 2020 itibariyle Dünya Sağlık Örgütü tarafından evrensel boyutta pandeminin ilan edildiği duyurulmuştur. Pandeminin ilan edildiği gün Türkiye’de de ilk vakanın bilgisi verilmiştir (Akdağ, 2020).

Covid-19 virüsü Çin ile başlayıp Tayland, Japonya, Güney Kore, Almanya, ABD, Birleşik Arap Emirlikleri ve Hindistan gibi 23 farklı kıtalarda bulunan birçok ülkeye yayılmıştır. Yayılış sonucu ülkeler; Asya ülkelerine seyahat yasaklaması, el dezenfektanı ve maske dağıtımı, koruyucu ekipman üretiminin hızlandırılması, sağlık çalışanlarının korona virüs taramalarına verilen önemin arttırılması, sosyal izolasyonun sağlanması, sokağa çıkma yasağının uygulanması, şehirlerarası yolcuların kısıtlanması ve eğitime ara verilmesi gibi tedbirler almıştır (İşlek vd., 2020).

Alınan tedbirlerin ve uygulanan yasakların, her bireyi farklı bir şekilde ve düzeyde etkilediği belirlenmiştir. Bireylerin biricik olması yaşanan sorunların, etkilerin ve çözümlerinde biricik olduğu anlamına gelmektedir. Bütün dünyayı olumsuz yönde etkileyen pandemi gibi büyük çaplı krizlerden çocuklar, yaşlılar kadar etkilenen bir başka kesim de özel gereksinimli bireyler olmuşlardır (Yıldız ve Akar-Vural, 2020).

Özel gereksinim içerisinde yer alan Otizm Spektrum Bozukluğu (OSB) ya da bilinen adıyla otizm, erken çocukluk döneminde başlayan, ciddi bir gelişimsel bozukluktur. Bu gelişimsel bozukluk dolayısıyla çocuğun bir takım, güçlükler ile karşı karşıya kalması söz konusudur. Otizm, çocukların kısıtlı ilgileri ve davranışları, iletişim ve sosyal becerilerde yetersizlik, arkadaşlık edinme ve bu arkadaşlığı sürdürmede kısıtlılık ve gelişim seviyelerine uygun taklide dayalı sosyal oyun oynamadaki yetersizlik, kendi yaşlılarıyla birlikte oyunlar oynama ve etkinliklere katılmalarını olumsuz etkilemektedir (Sarcan, 2019).

Otizm spektrum bozukluğu tanılı çocuklar, pandemi sürecinde algılama, kabullenme ve bu sürece uyum sağlama konusunda zorluk yaşamışlardır. Otizmliler çocukların, rutin hayatlarından farklı bir yaşama geçmesi verdikleri tepkilerde ve yaşadıkları durumlarda değişiklik göstermekte ve ailede bu değişimlere karşı bir belirsizlik hissetmektedir. Nasıl davranması, ilerlemesi, baş etmesi, bu süreci en doğru ve sağlıklı bir şekilde yürütmesi gerektiği konusunda kararsızlık, kaygı, korku ve stres gibi duygular ile karşı karşıya kalınmaktadır. Yaşanan bu duygudurumlara sebep olan etkenler; sokağa çıkma yasağı, özel eğitim kurumlarının kapalı olması, eğitime gidememe, sağlık sistemine ulaşmada zorluklar ve günlük rutinde değişiklikler yaşanması olarak sıralanabilir.

Demirkır (2020), çalışmasında Covid-19 Pandemisinde ebeveynin olumsuz duyguları hissetmesine ve yaşanan güçlüklerin artış göstermesine sebebiyet veren etkenleri; çocuğun yemek idaresi, davranışsal problemleri, boş vakit geçirmesi, rutinlerinin bozulması, eğitime ara verilmesi ve sağlık kontrollerindeki aksaklıklar olarak ele almıştır. Yersel, Akbaş ve Durualp (2020)’in araştırmasında ise pandemi döneminde çocukların fiziksel hareket ihtiyaçlarının karşılanmadığı, sağlık durumlarında, özbakım becerilerinde, beslenme düzeninde, gece-gündüz uyku düzeninde, etkileşimli kitap okuma süresinde ve teknolojiyi kullanma amaçlarında değişiklik olmadığı bulunmuştur.

Yaşanan zorlukların içerisinde önemli bir yere sahip olan eğitim, otizmliler için vazgeçilemez bir gelişim ve değişim sürecidir. Eğitimin belirli bir süre durdurulması ve farklı sistemlere geçişinin olması çocukla birlikte ebeveyn içinde problem üretici bir noktadır. Eğitim ve öğretim kurumları özel gereksinimli çocuklar için de uzaktan eğitim sistemine geçmiştir (Kavak, 2020). Çetin ve Ercan'ın (2021) çalışmasında eğitimin uzaktan eğitim şeklinde devam ettirilmesine ilişkin olarak uzaktan eğitimde karşılaşılan problemler ortaya çıkmıştır. Uzaktan eğitime geçilmesi ile otizmliler için; anımsama ve duygusal yakınlık, ders yapmayı istememe, ders saatinin işlevsizliği, otoritenin zayıflaması, rutinlerin değişmesi, sağlık problemleri, davranış değişikliği, duygusal tepkiler, can sıkıntısı ve zorlanma gibi olumsuzluklarla karşılaşmaktadır. Ebeveyn ise tükenmiş hissetme, kaygılanma ve zorlanma gibi iyi hissettirmeyen duyguları yaşayabilmektedir.

Covid-19 Pandemi sürecinde, aile üyelerinin duygu durumlarının ne düzeyde ve şekilde etkilendiği, yaşanan zorluklar ile ilgili farklı örnekler bulunmaktadır. Yıldız, Yücel ve Yağcı (2022)'nin çalışmasında karantina döneminde özel gereksinimli çocuğu olan ebeveynin stres ile baş etme mekanizmaları ve aktivite-rol dengeleri arasındaki bağlantı incelenmiş ve çocukların eğitimine ara verilmesi ve bunun sonucunda bakım veren kişilere verilen desteğin azalması ile kişideki stres düzeyinin arttığı belirlenmiştir. Ergün ve Arık'ın (2020) çalışmasında ise Özel Eğitim ve Rehabilitasyon Merkezlerinin eğitime ara vermesiyle çocukların sosyal çevresinden uzaklaşması endişe, akademik ilerlemede gerileme, öğrenim kayıpları, ebeveynin yetemediğini hissetmesi gibi problemlerin yaşandığı ifade edilmiştir.

Siveraman, Ortega ve Roeyers (2021) tarafından gerçekleştirilen çalışmada otizmliler için pandeminin getirdiği diğer bir zorluğun ise maske kullanımı olduğu belirtilmiştir. Otizmliler için çocuklara maske kullanımının öğretilmesi amacıyla bakım veren kişiye tele sağlık teknolojileri aracılığıyla koçluk yapmanın etkileri değerlendirilmiştir.

Pandemi döneminde otizmliler için ailelerin yaşadığı zorluklara bir diğer örnek, Ahışalı'nın (2020), "Kovid-19'un birinci dalgasında, otizmliler çocuklarda vaka sayısı azdı. Fakat ikinci dalganın gelmesiyle ülke genelinde bu çocuklarda vaka sayısı 10 kat arttı." ifadesinin yer almasıdır. Otizmliler için kısa sürede koronavirüse yakalanma hızının artış gösterdiği belirtilmiştir. Bu artışın, ebeveyn için problem arttırıcı bir unsur olduğunu belirten Gaffari, "Bu sorun, tuvalete gitme gibi öz bakımını yapamayan ileri düzeydeki otizmliler çocukların aileleri için daha da güçleşiyor. Bazı sağlık merkezleri bu çocukları kabul etmiyor." şeklinde ifadelerde bulunmuştur (İran Otizm Derneği, 2020).

Ailelerin bu süreçte yaşadığı zorluklara yönelik UNESCO (2020), özel gereksinimli çocuğu olan aileler için harita oluşturmuştur. Bu harita ebeveynin baş etme sürecine yardımcı olacak önerileri göstermektedir:

- "Çocuklara, temizlik kuralları, uygulamaları ve mesafeyi koruma öğretilmeli
- Sağlıklı yeme alışkanlıkları kazandırılmalı ve sürdürülmeli
- Rutin egzersizler yapılmalı
- Rutin uyku saatleri belirlenmeli
- İlaç ve kullanımı takip edilmeli
- Yeni becerilerin kazanılması sağlanmalı
- Farklı sorumluluklar ve görevler verilmeli
- Eğlence için vakit ayrılmalı
- Davranışsal problemler yaşayan çocuklara, istenilen davranışların neler olduğu aktarılmalı ve güven ortamı oluşturulmalı
- Duygusal problemlerin yaşanması ile aile iletişimi arttırılmalı veya dışarıdan destek alınmalı

- *Bakım verenlerin psikolojik, fiziksel ve duygusal iyilik hali sağlanmalı ve desteklenmeli”*

UNESCO'nun önerilerine ek olarak Akdoğan (2020)'in çalışmasında, bozulan rutinlerin yerine yeni rutinlerin oluşturulması, çocuğun sevdiği kişiler ile etkileşimde olması, güçlü ve zayıf taraflarına yönelerek gelişme sağlanmasını belirtmektedir.

Salgının ülke fark etmeksizin her yerde ciddi problemlere yol açtığı görülmektedir. Ailelerin bu zorluklarla baş edebilme düzeyleri de bu sorunların yaşanması kadar önemlidir. Çünkü aile toplumun en küçük sistemsel birliğidir. Eş, kardeş ve çocuk sistemleri birbirlerini daima etkilemektedir. Dolayısıyla bu dönemde baş etme biçimleri ve aile üyelerinin birbirlerini nasıl etkilediği önemli bir faktördür. Stres ve kaygının yoğun olduğu bu dönemde baş etme mekanizmaları daima işlev görebilmelidir. Ebeveynlerin özellikleri ve kaynakları kendileri aralarındaki ilişkiyi ve çocuklarıyla etkileşimlerini etkileyebilir. Yassıbaş, Şahin, Çolak ve Toprak (2019), çalışmasında ebeveynin baş etme mekanizmalarına değinmiştir. Ebeveynin, davranış değiştirme yöntemlerini kullanma, planlama, otizm ile ilgili açıklamalarda bulunma, pozitif düşünceye sahip olma ve destek gruplarına katılım gösterme gibi baş etme mekanizmalarından bahsedilmiştir. Ayrıca, dini baş etme yönteminden bahsedilmiştir. Bu yöntem doğrultusunda kişi, dinin görevleri vasıtasıyla yaşanan sorunlara karşı bir destek kaynağı oluşturmaktadır. Baş etme mekanizmalarına ek olarak Gill ve Liamputtong'un (2011) araştırmasında anne ve babanın aktivitelerde bulunmasına ve boş zamanlarını değerlendirme hususuna değinmiştir.

Bu çalışmada, otizm spektrum bozukluğu tanılı çocukları olan ailelerin pandemi sürecinde yaşadığı sorunlar ve baş etme düzeylerinin incelenmesi amaçlanmaktadır.

Yöntem

Araştırmanın Modeli

Araştırma yöntemlerinden, nicel araştırma deseni kullanılmıştır. Bu çalışmada otizmlili çocuğu olan ailelerin Covid-19 pandemi sürecinde yaşadığı sorunların neler olduğu ve yaşanan sorunlara karşın ailelerin baş etme düzeyleri incelenmesi amacıyla nicel araştırma yöntemlerinden ilişkisel tarama modeli kullanılmıştır. İlişkisel tarama modellerinde amaç, iki ya da daha fazla sayıda değişken arasında birlikte bir değişimin olup olmadığı ve/veya bunun derecesini tespit etmektir (Karasar, 2012).

Araştırmanın bağımlı değişkeni otizmlili çocuğu olan ailelerin pandemi süreci boyunca yaşadıkları baş etme düzeyleri olurken; bağımsız değişkenleri katılımcıların sosyo-demografik özellikleri ile pandemi sürecinde yaşadıkları ve algılanan stres düzeyleridir.

Evren ve Örneklem

Bu araştırmanın evren grubunu, Türkiye'de yaşayan ve çocuğu otizm tanısı almış ebeveynler oluşturmaktadır. Örneklem yöntemi olarak, düşük maliyet ve uygulama kolaylığı ile karakterize olan kolayda örneklem kullanılmıştır (İslamoğlu ve Alnıaçık, 2016). Araştırmaya dahil olma kriterleri 18 yaş üzeri, Türkçe bilen ve gönüllü olarak katılım gösteren otizmlili çocuğu olan anne veya baba olmaktır. Anketler araştırmaya katılan bireylere yüz yüze görüşme veya sosyal medya platformu aracılığıyla ulaştırılmıştır. Ulaşılan 300 veri içinde veri temizleme işlemi ile 14 katılımcının verileri çalışmaya dahil edilmemiştir. Örneklem 286 anne ve babadan oluşmaktadır.

Araştırmanın katılımcılarının çoğunluğunu anneler (%78.3) oluşturmaktadır. Katılımcıların yaş oranları incelendiğinde, 36-45 (%50.0) yaş aralığı yüksek orandadır. Anne ve babaların eğitim durumları ele alındığında eğitim düzeyi çoğunluğu oluşturan tarafın ortaokul-lise olduğu

belirlenmiştir (%60.9). Medeni durumlarına bakıldığında büyük çoğunluğu evlidir (%95.5) ve iki çocuğu olanlar yarıya yakınına oluşturmaktadır (%47.6). Katılımcıların yarıdan fazlasının mesleği ev hanımı (%54.2)'dir. Özel sektörde çalışanların oranı %24.8 olarak belirlenmiştir. Gelir düzeyi incelendiğinde; asgari ücret ve altı (%62.2) en yüksek orana sahiptir. Çocukların büyük bir kısmı erkektir (%68.9). Aynı zamanda çocukların yaşları incelendiğinde, çocukların önemli bir oranının (%45.5) 7-12 yaş arasında olduğu belirlenmiştir. Çocukların %76.6'sı Özel Eğitim ve Rehabilitasyon Merkezine gitmektedir.

Veri Toplama Araçları

Bu çalışmada Covid-19 pandemi sürecinde otizmlili çocuğu olan ailelerin stres düzeylerinin incelenmesi amacıyla Algılanan Stres Ölçeği (ASÖ) ve bu süreçte otizmlili çocuğu olan ailelerin sorunlarla baş etme düzeylerine bakmak için Başa Çıkma Stilleri Ölçeğinin (COPE Inventory) Kısa Formu kullanılmıştır. Bunların yanı sıra çalışmaya katılan aile üyelerinin sosyo-demografik bilgilerini belirlemek amacıyla ailelere kişisel bilgi formu ve pandemi dönemine ilişkin süreç hakkında bilgi edinmek için soru formu kullanılmıştır.

Algılanan Stres Ölçeği (ASÖ): Cohen, Kamarck ve Mermelstein (1983) oluşturularak uygulanan Algılanan Stres Ölçeği, 14 maddeden meydana gelen bir ölçektir. Ölçeğin geçerlilik ve güvenilirlik çalışması Eskin, Harlak, Demirkıran ve Dereboy (2013) tarafından yapılmıştır. ASÖ, kişinin yaşamındaki olaylara yönelik oluşturduğu stres algısını ölçmektedir. ASÖ'de 0 ile 4 arasında puanlar verilerek ölçüm yapılmaktadır. Puan aralığı ise 0-56 aralığında farklılık gösterebilmektedir. Ölçeğin, yetersiz kalma ve gerginlik/rahatsızlık duygusu şeklinde 2 etkeni bulunmaktadır. Türkçe ASÖ-14, ASÖ-10 ve ASÖ-4'nin iç tutarlık katsayıları 0.84, 0.82 ve 0.66; test-tekrar-test güvenilirlik katsayıları 0.87, 0.88 ve 0.72 şeklinde elde edilmiştir. Yapılan faktör çözümlenmeleri, ASÖ-14 ve ASÖ-10'nin yetersiz öz-yeterlik ve stres/rahatsızlık algısı şeklinde iki etkenli bir yapıda olduğunu ortaya çıkarmıştır (Eskin vd., 2013). Bu çalışmada Alfa Katsayısı .78 olarak belirlenmiştir.

Baş Çıkma Stilleri Ölçeğinin (COPE Inventory) Kısa Formu: Kısa şekli bulunan Baş Çıkma Stilleri Ölçeğinin uzun şeklide yer almaktadır. Uzun formu, Carver ve arkadaşları (1989) oluşturulmuştur. Ölçeğin geçerlilik ve güvenilirlik çalışması Bacanlı, Sürücü ve İlhan (2013) tarafından yapılmıştır. Form içerisinde 53 madde ve 14 etmen bulunmaktadır. Ölçeğin oluşturulmasında 2 model ele alınmıştır: Birincisi Lazarus (1966), Lazarus ve Folkman (1984) tarafından geliştirilen stres modelidir. İkincisi ise Carver ve Scheier (1981, 1990) tarafından geliştirilen davranışsal kendini düzenleme modelidir. Ölçeğin güvenilirliğinin öğrenilmesi amacıyla Alfa Katsayısı ve tekrar test metodu uygulanmıştır. Bu araştırma sonrası ölçeğe mizah yönü de katılarak 15 etmenli 60 maddeden oluşan bir ölçek haline gelmiştir. Ölçeğin alt boyutlarından elde edilen puanların düşük olması az kullanıldığını, yüksek olması fazla kullanıldığını göstermektedir. Ölçeğin son halinde 14 madde yer almaktadır. Ölçek için faktör analizi yapılarak varyans değeri %72.4 olarak bulunmuştur. Güvenilirliğin hesaplanması için elde edilen iç tutarlık katsayıları ve tekrar test neticeleri doğrultusunda kriterleri sağladığı görülmüştür. Kendini sınırlandırma faktörü dışında diğer faktörlerin ve tekrar test analizinin güvenilirlik şartını taşıdığı belirtilmiştir. Bu çalışmada Alfa Katsayısı .74 olarak belirlenmiştir.

Veri Toplama Süreci

Bu araştırma, etik ilkelere uyularak gerçekleştirilmiştir Kırıkkale Üniversitesi Etik Kurulu tarafından 10.02.2022 tarih ve 2022.01.14 sayılı kararıyla etik kurul onayı alınmıştır. Çalışma, Helsinki Deklarasyonu prensiplerine uygun yürütülmüştür.

Verilerin toplanmasından önce, bireylere Gönüllü Onam Formunun doldurulması istenmiştir. Katılımcılara, okul/kurum yönetiminin izni olduğu aynı zamanda hijyen, temizlik ve sağlık tedbirlerinin alınarak bu çalışmasının gerçekleştirileceği belirtilmiştir. Pandemi nedeni ile verilerin bir kısmı Google forms üzerinden toplanmıştır.

Verilerin Analizi

Araştırma verilerinin analizi Statistical Pachage For Social Science (SPSS) 24.0 paket programında yapılmıştır. Veriler sıklık ve yüzde olarak verilmiştir. Normallik varsayımına bakılmış, gruplar arası farklılıkların olup olmadığını incelemek için bağımsız gruplar t test ve korelasyon analizi teknikleri uygulanmıştır. İstatistiksel anlamlılık düzeyi ise $p < 0.05$ şeklinde kabul edilmiştir.

Bulgular

Covid-19 Pandemi sürecinde yaşanan zorluklar ile ebeveynlerin ve çocukların destek durumu Tablo 1'de ele alınmıştır.

Tablo 1. Pandemi sürecinin aileye etkisi

Covid-19 Pandemi Sürecinde Yaşanan Zorluk		n	%
Pandemi döneminin normal yaşantıya göre çok daha zor bir süreç olması	Evet	220	76.9
	Hayır	66	23.1
Ebeveynin ve aile üyelerinin Covid-19 pandemi sürecinde zorlanması	Evet	220	76.9
	Hayır	66	23.1
Otizmlili bir çocuğun olmasının Covid-19 pandemi sürecinde yaşanan zorlukları arttırması	Evet	209	73.1
	Hayır	76	26.6
Covid-19 pandemisi sürecinde yaşanan sorunlara karşı çözüm yolları üretebilme	Evet	195	68.2
	Hayır	91	31.8
Covid-19 pandemi sürecinde otizmlili çocuk ile daha verimli vakit geçirilmesi	Evet	170	59.4
	Hayır	116	40.6
Covid-19 Pandemi Sürecinde Ebeveynlerin ve Çocukların Destek Durumu			
Ebeveynin psikolojik destek alması	Evet	59	20.6
	Hayır	227	79.4
Ebeveynin medikal (ilaç) tedavi alması	Evet	27	9.4
	Hayır	259	90.6
Otizmlili çocuğun dışarıdan (sosyal hizmet uzmanı, doktor, psikolog, çocuk gelişimci, psikiyatrist) destek alması	Evet	89	31.1
	Hayır	197	68.9
Bu süreçte ebeveynin otizmlili çocuğa yönelik, nasıl davranılması gerektiğine ilişkin bilgi sahibi olması	Evet	195	68.2
	Hayır	91	31.8

Pandemi döneminin normal yaşantıya göre çok daha zor bir süreç olması (%76.9), ebeveynin ve aile üyelerinin zorlanması (%76.9) ve otizmlili çocuğun olması bu süreci biraz daha zorlaştırması (%73.1) gibi oranların yüksek olduğu belirlenmiştir.

Ebeveynin, pandemi sürecinde yaşanan sorunlara karşı çözüm üretebilme becerisinin %68.2 oranında olduğu bulgulanmıştır. Ebeveyn ile otizmlili çocuğun pandemi süreci içerisinde yaşadıkları problemlerin aksine verimli vakit geçirilmesinin oranı %59.4 olarak belirtilmiştir.

Ebeveyn ve otizmlili çocuğun, pandemi döneminde destek alma oranlarının düşük olduğu görülmektedir. Ebeveynin psikolojik destek alma oranı %20.6 iken medikal destek oranı %9.4 olarak tespit edilmiştir. Otizmlili çocuğun dışarıdan destek alma oranının %31.1 olduğu belirlenmiştir. Ebeveynin, Covid-19 Pandemi sürecinde, otizmlili çocuğuna karşı nasıl davranması gerektiği konusunda bilgi derecesinin yüksek (%68.2) olduğu görülmektedir.

Tablo 2. Covid-19 pandemi sürecinde en çok zorlanılan ve ihtiyaç duyulan alanlar

	n	%
Covid-19 Pandemi Sürecinde En Çok Zorlanılan Alan		
Sosyalleşme	44	15.4
Psikoloji,	28	9.8
Eğitim	25	8.7
İstihdam	8	2.8
Sağlık-Hijyen	7	2.4
Covid-19 Pandemisi Sürecinde En Çok İhtiyaç Duyulan Alan		
Eğitim	48	16.8
Sosyal Destek	28	9.8
Psikolojik ve Çevresel Destek	25	8.7
Ekonomik Destek ve Sağlık	9	3.1

Covid-19 Pandemi sürecinde ebeveynin yaşadığı zorluğun %15.41'ü sosyal alanda, %9.6'sı psikoloji, %8.7'si eğitim, %2.8'i istihdam ve %2.4'ü sağlık ve hijyen alanlarındadır. Covid-19 Pandemisi sürecinde ebeveynin ihtiyaç duyduğu durumların %16.8'i eğitim, %9.8'i sosyal destek, %8.7'i psikolojik ve çevresel destek ve %2.8'i ekonomik destektir.

Ailelerin Algılanan Stres ve Başetme Biçimi Ölçeğinden Aldıkları Puanlara İlişkin Bulgular

Ebeveynlerin algılanan stres ve başetme biçimi ölçeğinden aldıkları puanlara ilişkin bulgulara aşağıda yer verilmiştir.

Tablo 3. Başetme ve Algılanan Stres Ölçeği ortalama basıklık, çarpıklık değeri

Başetme Ölçeği	Ort.	SS	Min	Maks	Çarpıklık	Basıklık
Problem odaklı başetme						
Duygusal sosyal destek	2.67	.80	1	4	-.198	-.464
Duyulara odaklanma	2.69	.78	1	4	-.070	-.689
Araçsal sosyal destek	2.73	.79	1	4	-.182	-.571
Olumlu yeniden yorumlama	2.67	.80	1	4	-.198	-.464
Planlama	2.76	.81	1	4	-.141	-.743
Dine yönelme	3.01	.85	1	4	-.485	-.787
Kabullenme	2.67	.81	1	4	-.067	-.743
Duygu Odaklı Başetme						
Mizahi yaklaşım	2.29	.85	1	4	.083	-.775
Madde kullanma	1.87	.90	1	4	.570	-.901
Diğer etkinlikleri bırakma	2.59	.76	1	4	-.042	-.479
Yadsıma	2.20	.83	1	4	.061	-1.099
Davranışsal ilgiyi kesme	2.09	.86	1	4	.422	-.714
Zihinsel ilgiyi kesme	2.41	.80	1	4	-.016	-.679

Kendini sınırlandırma	2.37	.71	1	4	.082	-.345
Algılanan Stres Ölçeği	Ort.	SS	Min	Maks	Çarpıklık	Basıklık
Yetersiz özyeterlik algısı	2.89	.41	1.90	4.10	.184	-.175
Stres/rahatsızlık algısı	2.97	.55	1.50	4.25	.022	-.249
Toplam	5.58	.96	3.40	8.35	.206	-.424

Ebeveynlerin sıklıkla kullandıkları başetme yöntemi dine yönelme (3.01) ve planlama (2.76) iken, kullanmayı tercih etmedikleri başetme yöntemi madde kullanmadır (1.87). İncelenen verilere göre, ebeveynlerin başetme biçimi ölçeğinden ortalama alınan toplam puanlarına ilişkin değerlerine bakıldığında, normal dağılım ölçütü olan aralık ± 1.5 olduğu bulunmuştur. Ailelerin 'ASÖ-10' ortalaması 2.89 ± 0.41 (1.90-4.10), 'ASÖ-4' ortalaması 2.97 ± 0.55 (1.50-4.25), 'algılanan stres ölçeği toplam' ortalaması 5.58 ± 0.96 (3.40-8.35) olarak belirlenmiştir. Ebeveynlerin stres algısının az olduğu saptanmıştır. İncelenen verilere göre, ebeveynlerin algılanan stres ölçeğinden ortalama alınan toplam puanlarına ilişkin değerlerine bakıldığında, Tabachnick ve Fidell (2012)'e göre normal dağılım ölçütü olan aralık ± 1.5 olduğu bulunmuştur.

Tablo 4. Ebeveynlerin cinsiyetlerine göre başetme ölçeği ve algılanan stres ölçeği puanlarına ait t test sonuçları

Değişken	Cinsiyet	n	Ort	ss	t	p
Duygu Odaklı Başetme	Kadın	224	4.59	.91	-.789	.431
	Erkek	62	4.69	.84		
Sorun Odaklı Başetme	Kadın	224	5.39	.94	1.202	.230
	Erkek	62	5.24	.64		
Algılanan Stres Düzeyi	Kadın	224	2.99	.39	1.302	.194
	Erkek	62	2.93	.31		

Tablo 4'de otizmlili çocuğu olan ebeveynlerin cinsiyetlerine göre Başetme Ölçeği ve Algılanan Stres Ölçeği puanlarına ait t test sonuçları verilmiştir. Buna göre, otizmlili çocuğu olan ebeveynlerin cinsiyetlerine göre Duygu Odaklı Başetme, Sorun Odaklı Başetme ve Algılanan Stres Ölçeği arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık yoktur ($p > .05$). Duygu odaklı başetme ortalaması erkeklerde daha yüksek iken, sorun odaklı başetme ve algılanan stres düzeyi ortalaması kadınlarda daha yüksek olduğu belirlenmiştir.

Tablo 5. Ebeveynlerin sosyo-demografik özellikleri ile başetme ölçeği ve algılanan stres ölçeği puanları arasındaki korelasyon

	1	2	3	4	5	6
Eğitim durumu	1	.492**	-.011	-.133*	.200**	-.235**
Aylık kazanç	.492**	1	.055	-.200**	.272**	-.233**
Çocuk sayısı	-.011	.055	1	.052	.070	-.168**
ASÖ14	-.133*	-.200**	.052	1	-.186**	-.026
Sorun odaklı başetme	.200**	.272**	.070	-.186**	1	-.037
Duygu odaklı başetme	-.235**	-.233**	-.168**	-.026	-.045	1

Tablo 5 incelendiğinde, ebeveynlerin eğitim durumu ile aylık gelir ve sorun odaklı başetme düzeyleri arasında olumlu yönde anlamlı bir ilişki bulunmaktadır ($r = .492$, $r = .200$, $p < .001$).

Eğitim durumu ile algılanan stres ($r = -.133, p < .05$) ve duygu odaklı baş etme arasında olumsuz yönde anlamlı bir ilişki bulunmaktadır ($r = -.235, p < .001$).

Ebeveynlerin aylık kazanç sorun odaklı baş etme biçimleri arasında olumlu yönde anlamlı bir ilişki bulunmaktadır ($r = .200, p < .001$). Bununla beraber aylık kazanç ile algılanan stres ve duygu odaklı baş etme biçimleri arasında olumsuz yönde anlamlı bir ilişki bulunmaktadır ($r = -.200, r = -.233, p < .001$).

Ebeveynlerin çocuk sayısı ile duygu odaklı baş etme biçimleri arasında olumsuz yönde anlamlı bir ilişki bulunmaktadır ($r = -.168, p < .001$).

Tartışma ve Sonuç

Bu araştırmada Covid-19 sürecinde otizmlili çocuğı olan anne ve babaların yaşadığı zorluklar, algılanan stres ve baş etme düzeyleri ele alınmıştır. 286 ebeveynin katılımı ile gerçekleştirilen bu araştırmanın sonucuna göre, Covid-19 Pandemi sürecinde anne ve babaların çoğı çocuklarına yaşanan süreci anlatma, eğitime ara verilmesi ve bu süreçte otizmlili çocuğın ihtiyaçlarını karşılamada daha fazla zorluklar yaşadıklarını belirtmektedir. Bu zorlukların yanı sıra sosyal, eğitim, psikoloji, ekonomi, sağlık bakımında da ailelerin güçlükler yaşadıkları belirlenmiştir. Algılanan stres düzeyi ile baş etme biçimleri arasında cinsiyetler arasında bir fark bulunmamıştır. Annelerin algıladıkları stres düzeyleri ortalamalarının babalara oranla daha yüksek olduğu belirlenmiştir. Anne ve babaların yaşadıkları süreçlerle baş etme konusunda en çok kullandıkları baş etme biçimi planlama ve dine yönelmedir. Ebeveynlerin eğitim durumu, aylık kazanç ve sorun odaklı baş etme düzeyi azaldıkça algıladıkları stres düzeyinin arttığı belirlenmiştir.

Pandemi sürecinin normal yaşantıya göre çok daha zor bir süreç olması (%76.9), ebeveynin ve aile üyelerinin zorlanması (%76.9) ve otizmlili çocuğın olması bu süreci biraz daha zorlaştırması (%73.1) gibi oranların oldukça yüksek olduğu belirlenmiştir. Bu oranlara bakıldığında, pandemi sürecinin zor geçmesine karşın, ailelerde bu durumun daha da zor bir hal aldığı söylenebilir. Ayrıca tanı almış annelerin, normal gelişim gösteren çocukların annelerine göre sağlık ve kronik hastalıkların anksiyete düzeylerinin yüksek olduğu, psikolojik iyi oluş düzeylerinin ise düşük olduğu bulunmuştur (Öpengin, 2020). Yapılan bir araştırma sonucunda otizmlili çocuğı olan ailelerin pandemi öncesinde çocuklarının sosyal bir rutinlerinin olduğunu ifade etmiştir. pandemi sürecinde evlerde kalınan sürenin uzamasıyla birlikte bu rutinlerinin bozulmasına, davranış problemleri yaşadıklarına ve yaşanan problem karşısında yalnız olduklarını belirtmişlerdir (Karahan vd., 2021).

Yapılan çalışmada en çok ihtiyaç duyulan alanın eğitim olduğu ve en çok zorlanılan alanın sosyalleşme olduğu görülmektedir. Dolayısıyla hem çocuk hem de ebeveyn açısından bakıldığında sosyalleşmenin önemi ortaya çıkmaktadır. Bu durumda okul, otizmlili çocuğın sosyalleşme alanıyken pandemi sürecinde okulların kapanması hem çocuğı hem de ebeveyni zorlamaktadır. Otizmlili çocuk ve ebeveyn için sosyalleşme ile eğitimin ilişkilendirildiğı bir sistem söz konusu iken bu iki alandan da mahrum kalmak sıkıntıları da beraberinde getirmektedir. Bunun yanı sıra otizmlili çocukların eğitim rutinlerinin değişmesiyle problem ve ihtiyaçları da arttırmaktadır. Kaya ve Dinçel (2020), otizmlili çocuğı olan ailelerin, pandemi sürecindeki psikolojik durumları hakkında bir araştırma yapmıştır. Bu araştırma sonucunda pandemi sürecinde sosyalleşmenin ve destek imkanlarının azalması, ruhsal sorunların ortaya çıkmasında büyük rol oynamıştır. Bu araştırmayı destekleyen çalışmaya göre annelerin, diğer normal gelişim gösteren çocukların annelerine göre kaygı seviyelerinde artış, psikolojik iyi oluş seviyelerinde ise düşüş olduğu belirtilmiştir (Kurt vd., 2022). Dolayısıyla bu veriler ebeveynin profesyonel anlamda psikolojik destek alması gerektiğini göstermektedir. Bir diğer

araştırmanın sonucunda ise, otizmlı çocuğun bakımı nedeniyle annelerin ya işinden ayrıldığını ya emekli olduğunu ya da yarı zamanlı çalıştıklarını göstermektedir (Kaya ve Yöndem, 2020).

Öneriler

Ailelerin, otizmlı çocuğu olması sebebiyle karşılaşılan sorunlar doğrultusunda başetme becerisini gösterebilmeleri ve güçlü hissettikleri taraflarının dışı vurulması oldukça ehemmiyetlidir. Yaşanan problemlerin çözüme kavuşturulmasının yanında problemlerin karşısında güç kazanılması da oldukça önemlidir. Aile üyeleri ile iş birliği sağlanarak güç noktaları hedef alınmalıdır. Hedef alınan sosyal destek kaynaklarının açığa çıkarılması, kullanılması, stres faktörlerinin azalması ve başetme becerilerinin kazanılması gerçekleştirilmektedir (Arslan, 2020).

Araştırma sonuçlarına göre pandemi döneminden oldukça etkilenen otizmlı çocuklar ve aileleri için fiziki olmasa bile elektronik ortamda profesyonel meslek elemanı ile çocuk ve aile arasında köprü kurularak psikolojik destek sistemi oluşturulmalıdır. Psikolojik destek kapsamında bu pandemi döneminin ne demek olduğu, nasıl ilerlediği, neler yapılması gerektiği ve alınması gereken önlemlerin neler olduğu hakkında aileye ve otizmlı çocuğa gereken bilgilendirmenin de yapılması sağlanmalıdır. Sosyal hizmet uzmanları tarafından takip sistemi çerçevesinde durum tespiti sağlanabilir.

Süreç sadece çocuklar için değil aynı zamanda ebeveyn içinde güçlükleri doğurmaktadır. Dolayısıyla aile ile de destek çalışmalarının gerçekleştirilmesi sağlanmalıdır. Ebeveynlerin, özellikle çocuğun süreçte en büyük desteği olan ve sorumluluk yüklenen annenin sorunlarına eğilmek, onlara her türlü desteği vermek gerekmektedir. Her anlamda baş etmeyi destekleyebilmek maddi ve sosyal destekle mümkün olabilir. Ailenin diğer bireylerinin ilişkilerini korumaya yönelik programlar gerekmektedir. Hastane, okul, SYDV, belediye vb. kurumlarda, sosyal hizmet uzmanının görev yapacağı ve otizmlı çocukları olan ailelerinde bu süreçte danışabileceği hizmetler yaygınlaştırılmalıdır. Bu sayede hizmet talep eden ve hizmet sunan arasında köprü kurulmuş olabilmektedir. Otizmlı çocuklara yönelik, bu süreci tanıtıcı çizgi filmler yayınlanabilir. Otizmlı çocukların bu sürece adapte olabilmesi için kitap ve oyuncak dağıtımı sağlanabilir. Ailelerinde sosyalleşmesi adına aktivite önerileri hazırlanabilir. Mini hediye dağıtımları gerçekleştirilebilir.

Tablo 6'da otizmlı çocuğu olan ailelerin covid-19 pandemi süreci içerisinde baş etme becerisini kazandırma, stres faktörünü azaltma ve güçlendirmeye yönelik hazırlanan model önerisine yer verilmiştir.

Tablo 6. Otizmlı çocuğu olan ailelerin covid-19 pandemi süreci içerisinde baş etme becerisini kazandırma, stres faktörünü azaltma ve güçlendirmeye yönelik model önerisi

Bilgilendirme
Sürecin tanımı, koşulları, kuralları, zorlukları, kolaylıkları, tanınan haklar, yapılacaklar, yapılmayacaklar, süreçte otizmlı çocuğa yönelik sergilenecek tutum ve davranışlar
Eğitim Seminerleri
Süreç içerisinde başetme becerisinin kazanılması ve stres faktörünün etkisinin azaltılması Psikolojik açıdan desteğin sağlanması
Takip ve İletişim
Belirli aralıklarla ebeveynlerin biyopsikososyal açıdan takip edilmesi Gereksinimlerinin belirlenmesi
Müdahale

Takip sonucu ebeveynin durumunun saptanması ve ona göre çözüm yolunun yönlendirilme ile oluşturulması
Ebeveynin gereksinimlerinin karşılanması

Tablo 6'ya göre ailelerin baş etmelerini kolaylaştıracak en önemli adım bilgilendirmeden geçmektedir. Pandemi sürecinin koşulları, kuralları, zorlukları, bu süreçte tanınan haklar ve süreçte otizmlili çocuğa yönelik sergilenen tutum ve davranışlar ailelere aktarılmalıdır. Bunun için eğitim seminerleri ikinci basamakta yer almaktadır. Bu sayede ailelerin süreç içerisinde baş etme becerisinin kazanılması ve stres faktörünün etkisinin azaltılması hedeflenmelidir. Bu adımda psikolojik açıdan desteğin sağlanması da önem kazanmaktadır. Ardından takip ve iletişim aşaması gelmekte; ailenin gereksinimlerine göre belirli aralıklarla ebeveynlerin biyopsikososyal açıdan takip edilmesi sağlanmalıdır. En son aşama durum saptanması ve duruma uygun çözüm yolunun yönlendirilme ile oluşturulmasını içeren müdahaleden oluşmaktadır. Bu sayede ailelerin gereksinimleri karşılanmış olacaktır.

Kaynakça

- Ahışhalı, M.M. (2020). *Ülkede otizmlili çocuklarda covid-19 vaka sayısı arttı.* <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/iran-otizm-dernege-baskani-ulkede-otizmlilicocuklarda-kovid-19-vaka-sayisi-10-kat-artti/1917200>. Erişim Tarihi: 7.7. 2020.
- Ak, Özlem. (2020). Soğuk algınlığından küresel salgına küresel kâbus. *Bilim ve Teknik*, 12-27.
- Akdağ, B. (2020). *Primer İmmün yetmezliği olan çocukların ebeveynlerinde covid-19 pandemi süreci ile ilişkili anksiyete bozukluğu ve travma sonrası stres bozukluğunun değerlendirilmesi.* Uzmanlık tezi, Akdeniz Üniversitesi Tıp Fakültesi, Antalya.
- Akdoğan, R. (2020). Pandemi sürecinde çocuğumun gelişimini evde nasıl destekleyebilirim? Proje Ev-Des.
- Arslan, K. (2020). *Otizmlili çocuğu olan ailelerin dayanıklılığına etki eden faktörlerin incelenmesi.* Doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Aysan, A.F., Balcı, E., Karagöl, E.T., Kılıç, E., Gültekin, F., Şahin, F., Parlakpınar, H., Bulut, M., Garipağaoğlu, M., Solak, M., Erin, N., Özçelik, T., Kara, F., Çınarka, H., Gür, M., Mete, B., Emek, M., Şimşek, M. ve Gündüz, K. (2020). Covid-19 pandemi değerlendirme raporu. *Türkiye Bilimler Akademisi*. Ankara.
- Bacanlı, H., Sürücü, M. ve İlhan, T. (2013). Başa çıkma stilleri ölçeği kısa formunun (BÇSÖ-KF) psikometrik özelliklerinin incelenmesi: Geçerlik ve güvenirlik çalışması. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri*, 13(1), 81-96.
- Carver, C. S. (1997). You want to measure coping but your protocols too long: Consider the brief COPE. *International Journal of Behavioral Medicine*, 4 (1), 92-100.
- Cohen, S., Kamarck, T. & Melmerstein, R. (1983). A global measure of perceived stress. *Journal of Health and Social Behavior*, 24:385-396.

- Çetin, Ş. ve Ercan, T. (2021). Otizme sahip ergen öğrencilerin uzaktan eğitim deneyimlerinin ebeveyn aracılığı ile incelenmesi. *Anadolu Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(1), 106-121.
- Demirkır, D. (2020). *Otizmlı çocuklar koronavirüs günlerinden nasıl etkileniyor*. <https://www.haberturk.com/otizmlı-cocuklar-koronavirus-gunlerinden-nasil-etkiliyor-2823602>. Erişim Tarihi: 05.10.2020.
- Ergün, M. ve Arık, B. M. (2020). Eğitim izleme raporu 2020: Öğrenciler ve eğitime erişim. Eğitim Reformu Girişimi. Haziran 2021, <https://www.egitimreformugirisimi.org/egitim-izleme-raporu2020-ogrenciler-ve-egitime-erisim/>
- Eskin, M., Harlak, H., Demirkır, F. ve Dereboy, Ç. (2013). Algılanan stres ölçeğinin Türkçeye uyarlanması: güvenilirlik ve geçerlik analizi. *New Symposium Journal*, 51(3), 132-140.
- Gill, J., & Liamputtong, P. (2011). Being the mother of a child with asperger's syndrome: women's experiences of stigma. *Health Care for Women International*, 32, 708-722.
- İslamoğlu, A. H. ve Alnıaçık, Ü. (2016). Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri. İstanbul: Beta.
- İşlek, E., Özatkan, Y., Bilir, M. K., Arı, H. O., Çelik, H., ve Yıldırım, H. H. (2020). Covid-19 pandemi yönetiminde Türkiye örneği: Sağlık politikası uygulamaları ve stratejileri. TÜSPE Rapor, 2. Ankara.
- Karahan, S., Yıldırım Parlak, Ş., Demiröz, K., Kaya, M. ve Kayhan, N. (2021). Annelerin Koronavirüs (COVID-19) sürecinde özel gereksinimli çocuklarının problem davranışları ile başetme deneyimleri. *Journal of Qualitative Research in Education*, 25, 79-105.
- Karasar, N. (2012). *Bilimsel araştırma yöntemi*. Ankara: Nobel Yayınevi.
- Kavak, İ. (2020). Pandemi sürecinde özel eğitim. İnsani ve Sosyal Araştırmalar Merkezi. https://insamer.com/tr/pandemi-surecinde-ozel-egitim_2915.html
- Kaya İ. ve Dinçel M. (2020). Otizm spektrum bozukluğu ve Covid-19 Pandemisi. *Covid-19: Moleküler ve Klinik Yaklaşım*. 208-207.
- Kaya, M. O. ve Yöndem. Z. D. (2020). Otizmlı çocuğu olan annelerde Psikoeğitim grup programının algılanan stres düzeyine etkisi. *Uşak Üniversitesi Eğitim Araştırmaları Dergisi*, 6(1), 20-33.
- Kurt, O., Pirinççi, E., Bozkuş, S., Yıldırım Aksakal, B. ve Devenci, E. (2022). Otizmlı çocuğa sahip anne babaların depresyon ve anksiyete düzeylerinin incelenmesi. *Sakarya Tıp Dergisi*, 12(1), 43-51.
- Otizm Vakfı. (2020). *Otizmin Etiyolojisi*. <https://www.otizmvakfi.org.tr/>
- Öpengin, E. (2020). Pandemi sürecinde özel gereksinimli çocuklar. Tanhan, F. & Özok, H.İ. (Ed), *Eğitim ve Pandemi içinde* (s. 225-240). Anı Yayıncılık.

- Sarcan, Ç. (2019). *Otizmlili bireylere sahip ailelerin yaşadıkları sorunların sosyolojik bir değerlendirmesi: Balıncak İlçesi Örneği*. Yüksek Lisans Tezi. Afyon Kocatepe Üniversitesi, Afyonkarahisar.
- Siveraman, M., Virues-Ortega, J. & Roeyers, H. (2020). Telehealth mask wearing training for children with autism during the COVID-19 pandemic. *Journal of Applied Behavior Analysis*, 1–17.
- Tabachnick, B. G. & Fidell, L. S. (2012). *Using multivariate statistics* (6. bs.). New Jersey: Pearson.
- UNESCO. (2020). *Life in the Times of Covid 19: A guide for parents of children with disabilities*. New Delhi.
- Yassıbaş, U. (2015). *Otizm spektrum bozukluğu olan çocuğa sahip anne babaların yaşam deneyimlerine derinlemesine bakış*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir.
- Yassıbaş, U., Şahin, C. H., Çolak, A. ve Toprak, Ö. M. (2019). Çocukları otizm spektrum bozukluğu olan ailelerin yaşam deneyimlerine yönelik yapılan çalışmaların incelenmesi: meta-sentez çalışması. *Eğitimde Nitel Araştırmalar Dergisi*, 7(1), 86-113.
- Yersel, Ö.B., Akbaş, A. ve Durualp, E. (2021). Pandemi sürecinde özel gereksinimli çocukların günlük yaşam aktiviteleri. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD)*, 8(1), 126-145.
- Yıldız, A. ve Akar-Vural, R. (2020). Covid-19 pandemisi ve derinleşen eğitim eşitsizlikleri. *Türk Tabipler Birliği Covid-19 Pandemisi Altıncı Ay Değerlendirme Raporu*, 556-565.
- Yıldız, E., Yücel, H. ve Yağcı, F. (2022). Özel gereksinimli çocuğu olan ailelerin COVID-19 nedeniyle karantina sürecindeki stresle başa çıkma stratejileri ile aktivite-rol dengeleri arasındaki ilişki. *Ergoterapi ve Rehabilitasyon Dergisi*, 10(2), 63-72.